

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ordu quruculuğu

**Mehman
SÜLEYMANOV**

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri
Hərbi Akademiyasının dosenti,
tarix üzrə elmlər doktoru

smehman@mail.ru

Açar sözlər: Qafqaz İslam Ordusu, Hərbi Nazirlik, milli ordu, hərbi təhsil, vətəni müdafiə, hərbi siyasət

Key words: Caucasus Islamic Army, Ministry of War, national army, military education, defending of homeland, military policy

Ключевые слова: Кавказская Исламская Армия, Военное Министерство, национальная армия, военное образование, защита Отечества, военная политика

Giriş

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) elan edilməsindən sonra Azərbaycan hökumətinin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də müstəqil milli ordunun formalaşdırılması və bu ordunun respublikanın müstəqilliyini qorumağa qadir olan bir qüvvəyə çevrilməsi idi. Çünki belə bir ordu olmadan mövcud tarixi şəraitdə Cümhuriyyətin müstəqilliyinin qorunması və bütünlükdə xalqın real bolşevik-daşnak hərbi təhdidlərindən müdafiə edilməsi kifayət qədər mürəkkəb bir məsələyə çevrilə bilərdi. Ona görə də Azərbaycan hökuməti elə ilk günlərdən bu istiqamətdə mümkün addımların atılmasına başladı. Zaman baxımından kifayət qədər qısa bir müddət ərzində döyüş keyfiyyətlərini qazanmış bir ordu-nu təşkilatlandırmaq və bu ordunun vasitəsilə AXC-nin ərazi bütövlüyünə qarşı istiqamətlənmiş erməni təcavüzünün qarşısını almaq mümkün oldu.

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ordu quruculuğunun ilkin dövrü

AXC dövründə müstəqil milli ordu quruculuğu tarixini iki dövrə bölmək olar. Birinci dövr Azərbaycanın müstəqilliyinin elan edildiyi gündən 1918-ci ilin oktyabr ayının sonlarına qədər olan bir müddəti əhatə edir. Müstəqilliyin elan edilməsindən sonra Azərbaycanda və onun ətrafında formalaşan mürəkkəb hərbi-siyasi şəraiti, Azərbaycanın müstəqilliyinə qənim kəsilmiş bolşevik-daşnak cütlüyünün yaratdığı real təhlükənin aradan qaldırılması zərurətini nəzərə alaraq Azərbaycan hökuməti 1918-ci il iyun ayının 4-də Osmanlı dövləti ilə imzaladığı dostluq müqaviləsinin 4-cü maddəsinə uyğun olaraq bu ölkədən hərbi kömək istədi [22, 104]. Osmanlı dövlətindən bu müraciətə müsbət cavab verildi və nəticədə Azərbaycana gələn Osmanlı hərbi qüvvələri ilə Azərbaycanın milli hərbi qüvvələrinin bazasında Qafqaz İslam Ordusu yaradıldı [2, 45].

Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyski sonralar ölkə parlamentində etdiyi çıxışlarından birində Qafqaz İslam Ordusunun yaradılması ilə bağlı bildirirdi ki, müstəqillik elan edildikdən sonra Azərbaycanın öz ordusu yox idi. Həmin dövrdə ölkə daxilində hərbi böhran isə dərinləşməkdə davam edirdi. Belə bir şəraitdə Hərbi Nazirliyin formalaşdırılmasına xeyli vaxt ayrılması lazım gələ bilərdi. Ona görə də təcili addım kimi Osmanlı hərbi qüvvələrinin Azərbaycana dəvət edilməsi və onun bazasında Qafqaz İslam Ordusunun yaradılması məqsədəuyğun bilindi [24, 39].

Bu qərarın nəticəsi kimi Nazirlər Şurasının 1918-ci il mayın 28-də elan edilmiş birinci kabinəsində hərbi nazir vəzifəsi nəzərdə tutulsa da, 1918-

ci il iyun ayının 17-də elan edilmiş 2-ci kabinəsində hərbi nazir vəzifəsi ixtisara salınmışdı [23, 453].

Azərbaycanın milli hərbi qüvvələri ilə Azərbaycana gəlmiş Osmanlı hərbi qüvvələrinin bazasında yaradılan Qafqaz İslam Ordusuna Osmanlı dövlətinin hərbi naziri Ənvər paşanın qardaşı Nuru paşa komandan təyin edildi və Azərbaycan hökuməti bu ordunun fəaliyyətinə və Azərbaycan ordusunun təşkilatlandırılmasına rəhbərliyi də Nuru paşaya həvalə etdi [18, 45].

Milli ordu strukturlarının təşkilatlanmasını sürətləndirmək məsədilə Azərbaycan hökumətinin 19 iyun 1918-ci il tarixli qərarına əsasən ölkə ərazisində hərbi vəziyyət elan edildi. Hələ Cümhuriyyətin elan edilməsindən əvvəl təşkilinə başlanılmış Müsəlman korpusu 1918-ci il iyun ayının 26-da Əlahiddə Azərbaycan korpusu elan edildi, 1918-ci il iyul ayının 11-də isə çağırış yaşına çatmış müsəlman əhalinin orduya çağırılması haqqında qərar qəbul edildi [28, 16-21].

Məlumdur ki, Qafqaz İslam Ordusunun fəaliyyətinin əsasını 1918-ci ilin yayında erməni-bolşevik qüvvələrinə qarşı mübarizə aparmaq təşkil edirdi. 1918-ci ilin iyun ayının ortalarında Qafqaz İslam Ordusunun Qaraməryəm ətrafından başlayan uğurlu hərbi yürüşü 1918-ci il sentyabr ayının 15-də Bakı şəhərinin azad edilməsi ilə başa çatdı. Bundan sonra Azərbaycanın milli hərbi strukturlarının təşkilatlandırılmasına diqqət bir qədər artırıldı. Bu istiqamətdə görülməli işlərin sürətləndirilməsi üçün Azərbaycan hökumətinin tərkibində hərbi məsələlər üzrə müvəkkil vəzifəsi təsis edildi və İ.Ziyadxanov bu vəzifəyə təyin edildi [28, 24].

1918-ci il oktyabrın 11-də "Azərbaycan hökumətinin əsgəri mükəlləfiyyətinin müvəqqəti qanunu" mətbuatda çap edilməklə qüvvəyə mindi [21]. 1918-ci il oktyabrın 17-də Gəncədəki hərbi məktəbin ilk buraxılışı oldu və Azərbaycan daxilində yetişdirilmiş ilk milli hərbi kadrlar Azərbaycan ordusuna göndərildi [28, 27-33]. Azərbaycan hökuməti özünün 23 oktyabr 1918-ci il tarixli iclasında Cümhuriyyətin Hərbi Nazirliyinin bərpa edilməsi barəsində məsələni müzakirə etdi [29, 28]. Milli ordunun 1-ci və 2-ci piyada diviziyalarının yenidən qurulmasına başlandı. Nəzərdə tutulmuşdu ki, türk hərbi qüvvələri bu diviziyaların təşkilatlandırılmasında

Qafqaz İslam Ordusunun fəaliyyətinin əsasını 1918-ci ilin yayında erməni-bolşevik qüvvələrinə qarşı mübarizə aparmaq təşkil edirdi. 1918-ci ilin iyun ayının ortalarında Qafqaz İslam Ordusunun Qaraməryəm ətrafından başlayan uğurlu hərbi yürüşü 1918-ci il sentyabr ayının 15-də Bakı şəhərinin azad edilməsi ilə başa çatdı.

yaxından iştirak etsin [20].

1918-ci il oktyabr ayının 30-da Egey dənizinin Lemnos adasının Mudros limanında Osmanlı dövləti ilə Böyük Britaniya arasında Birinci Dünya müharibəsinin nəticələrini özündə əks etdirən sülh sazişi imzalandı. Əslində, Osmanlı dövlətinin məğlubiyyətini rəsmiləşdirən bu sazişdə AXC-yə aid olan məqamlar da öz əksini tapmışdı. Belə ki, sazişin 11-ci və 15-ci maddələrinə əsasən, Osmanlı dövləti öz qoşunlarını Azərbaycandan çəkməli və Azərbaycan ingilis qoşunlarının nəzarəti altına düşməli idi [32, 158-159].

Bununla da əslində Qafqaz İslam Ordusunun mövcudluğuna son qoyuldu və 1918-ci il noyabr ayının ortalarından etibarən Osmanlı hərbi qüvvələri Azərbaycan ərazisini tərk etməyə başladı.

2. Müstəqil milli ordu quruculuğu dövrü

Osmanlı hərbi qüvvələrinin Azərbaycanı tərk etməsi ilə milli hərbi qüvvələrin təşkilatlandırılması, təminat-təchizat məsələlərini və idarə edilməsini bütünlüklə Azərbaycan hökuməti öz üzərinə götürdü. Bu prosesə rəhbərlik etmək üçün Nazirlər Şurasının 1918-ci il 1 noyabr tarixli qərarı ilə AXC-nin Hərbi Nazirliyi bərpa edildi [28, 26]. Həmin vaxtdan etibarən Cümhuriyyətin ordu quruculuğunun ikinci dövrü başlayır.

Hökumətin qərarı ilə hərbi nazir vəzifəsini Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyski öz üzərinə götürdü. Hərbi nazirin müavini vəzifəsinə isə Rusiya ordusundan istefa verib Azərbaycana qayıtmış tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov təyin edildi və Hərbi Nazirliyin formalaşdırılması da ona tapşırıldı [23, 453].

Qısa müddət ərzində Azərbaycanın milli hərbi qüvvələrinin formalaşdırılması üçün Hərbi Nazirlik və respublika hökuməti son dərəcə mürəkkəb problemlərin həlli ilə üzləşməli oldu. Siyasi, iqtisadi, hərbi xarakterli bu problemlərdən biri də Birinci Dünya müharibəsinin nəticələrinə görə bölgədə və respublika daxilində yaranan hərbi-siyasi şərait, o cümlədən müttəfiq dövlətlərin adından ingilis hərbi qüvvələrinin Azərbaycana yeridilməsi idi.

Bu çətinliklərin olmasına baxmayaraq milli ordunun təşkilatlandırılması üçün ciddi addımların atılmasına başlandı. Azərbaycan hökuməti ordu quruculuğuna rəhbərlik edəcək strukturları yaratmaqla bərabər, bu strukturların öz fəaliyyətində rəhbər tutmalı olduğu siyasəti də işləyib hazırladı. Həmin siyasətə əsasən ordu quruculuğu bir tərəfdən dövlət quruculuğunun tərkib hissəsi kimi qəbul edilir və bu prosesə ümumdövlət mənafeələrindən yanaşılırdı. Müstəqil bir dövlətin müstəqil orduya malik

olması bu dövlətin mövcudluğunun qorunmasının başlıca qarantı kimi dəyərləndirilirdi. Digər tərəfdən də Cümhuriyyət ordusu hər hansı bir təcavüzkar məqsəd üçün deyil, konkret tarixi şəraitdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunması üçün etibarlı bir qüvvə kimi təsəvvür edilirdi [24, 123].

Milli ordu quruculuğu üçün düzgün seçilmiş belə siyasi-strateji xətt ölkənin güclü ordusunun formalaşdırılması üçün real zəmin yaratdı. Qarşıda duran məsuliyyətli vəzifələrin isə qısa zaman ərzində və uğurla yerinə yetirilməsi üçün ordu quruculuğu məsələləri yeni cəmiyyət quruculuğunun bütün sahələri ilə sıx və səmərəli şəkildə tənzimləndi, ölkənin mövcud imkanları ordu quruculuğunun uğurlu aparılmasına səfərbər edildi.

Mövcud tarixi şəraitdə istər ölkənin ali qanunverici orqanı olan parlament, istərsə də icraedici orqan kimi Nazirlər Şurası milli ordunun qurulması və təşkilatlandırılması ilə bağlı qarşıda duran mühüm vəzifələrin həyata keçirilməsinə dövlət maraqlarından yanaşırdılar. Bunun nəticəsi idi ki, Cümhuriyyətin mövcudluğu dövründə ölkə parlamenti ordu quruculuğu və müdafiə məsələləri ilə bağlı 9 qanun layihəsini nəzərdən keçirdi və müvafiq qərarlar qəbul etdi. Həmin qərarların hər biri ordu quruculuğu və ölkənin müdafiə gücünün artırılması üçün həm cari, həm də perspektiv əhəmiyyətə malik idi. Bu qərarlar icraedici orqanların ordu quruculuğu ilə bağlı fəaliyyətinin istiqamətləndirilməsi üçün hüquqi baza kimi qəbul edildi [26, 21].

S.Mehmandarov 1918-ci il noyabrın 7-də özünün ilk əmrini imzaladı. Həmin əmrdə S.Mehmandarov hərbi nazirin müavininin təyin edildiyini elan edir və qarşıda çox ciddi vəzifələrin dayandığına toxunurdu: "... Vəzifələrimin icrasına başlarkən mənə görməli olduğum o böyük işin bütün ciddiliyini, mürəkkəbliyini və çətinliyini anlayıram. Ancaq bu iş görülməlidir və Hərbi Nazirliyin qarşısına çıxan bütün çətinlikləri birgə səmimi fəaliyyət və vəzifəyə təmiz münasibət bəsləndiyi halda aradan qaldırmaq mümkündür. Döyüşkən ordunun yaradılmasının bütün uğuru bütünlüklə bu işin düzgün qurulmasından asılıdır. Hamını birgə, səmimi fəaliyyətə dəvət etməklə mən bütün səviyyələrdə olan rəislərin diqqətini qoşunlarda təlim və tərbiyəyə, onlarda möhkəm intizamın aşılmasına, xidmətə məsuliyyət və məhəbbət hisslərinin, xidməti mülkiyyətə marağın oyaadılmasına, qanun-qaydaya riayət edilməsinə və nəhayət, tabeçilikdə olanlara qayğıkeş və mehriban münasibət göstərilməsinə çağırıram. Yalnız bu keyfiyyətlərin varlığı ordunun yaradılmasını, gənc respublika tərəfindən ona böyük xərclər çəkilməsini doğrulda bilər və belə bir ordunun yaradılması üçün mən heç bir çətinlikdən çəkinməyəcəyəm" [3, 3].

S.Mehmandarovun da xatırladığı məsuliyyətli vəzifələrin icrasının

təşkili üçün diqqət mərkəzində olan ilk mühüm məsələlərdən biri ali idarəetmə orqanlarının yaradılması idi. Ona görə də Hərbi Nazirliyin bərpa edilməsindən cəmi iki həftə sonra, yəni 1918-ci il noyabr ayının 15-də Ümumi qərargahın (Главный штаб) təsis edilməsi haqqında S.Mehmandarovun müvafiq əmri imzalandı və Həbib bəy Səlimov Ümumi qərargahın rəisi təyin edildi [27, 31].

Lakin yaranmış tarixi şəraitdə Hərbi Nazirliyin öz fəaliyyətini Bakıda davam etdirməsi qeyri-mümkün oldu. Mudros müqaviləsinin şərtlərinə görə, Bakıya daxil olan ingilis hərbi qüvvələrinin komandanı general V.Tomson Azərbaycan hökuməti qarşısında belə bir tələb qoydu ki, Azərbaycanın milli hərbi qüvvələri Bakı şəhərindən çıxarılınsın. O, müstəqil Azərbaycan hökumətini tanımaq istəmədiyi kimi, onun nəzarəti altında olan hərbi qüvvələrə də etibar etmirdi. Ona görə də 1918-ci il noyabr ayının 22-də Hərbi Nazirlik Gəncəyə köçdü [6, 302] və Azərbaycan hökumətinin digər nazirliklərindən fərqli olaraq öz fəaliyyətini Bakıdan kənar qurmağa başladı. İngilis hərbi qüvvələrinin rəhbərliyi Hərbi Nazirliyin Bakıdan kənar fəaliyyət göstərməsinə etiraz etmədi.

Bütün hökumət idarələri Bakıda yerləşdiyi halda Hərbi Nazirliyin Gəncəyə köçürülməsi, heç şübhəsiz, bu Nazirliyin hökumətin digər nazirlikləri və idarələri ilə qarşılıqlı əlaqələr yaratmasına, bütünlükdə ordunun formalaşma prosesinə çətinliklər törədirdi. Bununla belə, Hərbi Nazirliyin rəhbərliyinin səmərəli və peşəkar fəaliyyəti bu çətinlikləri aradan qaldırmağa zəmin yaratdı. Ordu quruculuğu sahəsində düzgün siyasətin formalaşdırılması və onun həyata keçirilməsi üçün yüksək təşkilatçılıq nümayiş etdirilməsi çox tezliklə öz nəticələrini verməyə başladı. Davamlı və ardıcıl şəkildə qurulan işlərin nəticəsi idi ki, Cümhuriyyət ordusunun əsas hissələri Hərbi Nazirliyin Gəncədəki fəaliyyəti zamanı təşkilatlandırıldı.

Hərbi Nazirlik bərpa ediləndə mövcud olan milli hərbi hissələr Gəncə və Qarabağda yerləşmişdi. Bu, tarixi şərait və qoşun hissələrinin icra etdikləri vəzifələrlə bağlı idi. Hərbi Nazirliyin rəhbərliyi ordu daxilindəki durumla tanış olmaq üçün 1918-ci il noyabr ayının sonu və dekabr ayının ilk günlərində Gəncə və Ağdam ətrafında yerləşmiş hərbi hissələrdə oldu [10, 7]. Hərbi nazir S.Mehmandarov hərbi hissələrlə bu tanışlıq zamanı xidmətin təşkilində ciddi nöqsanların olması ilə rastlaşdı və müşahidə etdiyi nöqsanları ümumiləşdirərək onların aradan qaldırılması ilə bağlı əmr imzaladı. Bu əmrlə hissə və bölmə komandirlərinin qarşısında konkret vəzifələr müəyyənləşdirildi. Həmin vəzifələrdən biri də bu idi ki, müstəqil Azərbaycan ordusunda xidmət edən bütün hərbi qulluqçuların AXC-yə sədaqət andı içməsi təşkil edilsin.

Tezliklə Hərbi Nazirliyə peşəkar rəhbərliyin zəruriliyi daha

məqsədəuyğun sayıldı. Ona görə də Nazirlər Şurasının 25 dekabr 1918-ci il tarixli qərarı ilə tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov hərbi nazir, 29 dekabr 1918-ci il tarixli qərarı ilə isə general-leytenant Əliağa Şıxlinski hərbi nazirin müavini vəzifəsinə təyin edildilər [9, 2]. Bu, Cümhuriyyət ordusunun formalaşdırılması sahəsində Azərbaycan hökumətinin qəbul etdiyi tarixi qərar oldu. Çünki bu generalların zəngin təcrübəsi və təşkilatçılıq qabiliyyəti ordunun sürətlə təşkilatlanmasına müsbət təsir göstərdi. Adları çəkilən generalların ordu quruculuğu sahəsində tarixi xidmətlərindən biri bu oldu ki, onlar ordu və dövlət münasibətlərinin mahiyyətini dəqiqliklə müəyyənləşdirdilər, ordunun bütün fəaliyyətinin dövlət siyasətinə, dövlət maraqlarının qorunmasına bağlılığını təmin etdilər, ordunu siyasi təsirlərdən və siyasi parçalanmalardan qorudular. S.Mehmandarov və Hərbi Nazirliyin digər rəhbərləri öz əmrlərində dəfələrlə qeyd etmişdilər ki, ordu heç bir siyasətə qarışmamalı və yalnız dövlət tərəfindən məyyənləşdirilmiş vəzifələrin icrası ilə məşğul olmalıdır [26, 19]. Ordu quruculuğunda düzgün və prinsiplial mövqe tutulmasının nəticəsi idi ki, Cümhuriyyət hökumətinin bir neçə kabinəsi təşkil edilsə də, Hərbi Nazirliyin rəhbərliyi dəyişilməz qaldı. Yeni təşkil olunan kabinələrin hamısının rəhbərliyi Hərbi Nazirliyə rəhbərlikdə S.Mehmandarov və Ə.Şıxlinskiyə alternativ görmədilər.

1918-ci ilin sonu və 1919-cu ilin əvvəllərində ordu quruculuğunun uğurlu aparılması üçün bu prosesin hüquqi bazasının yaradılması istiqamətində konkret işlər görülməyə başlandı. Qısa müddət ərzində ordu quruculuğunun milli hüquqi bazasının yaradılması mümkün olmadığı üçün hərbi nazirin əmri ilə 1917-ci il yanvar ayının 1-dək Rusiya imperiyasında qəbul edilmiş hərbi qanunvericilik aktları müvəqqəti olaraq qüvvədə saxlanıldı. Cümhuriyyət ordusunda xidmət əsasən həmin qanunvericilik aktları üzərində qurulmalı idi. Bununla belə, bu qanunvericilik aktları Azərbaycanın dövlət maraqlarına uyğunlaşdırıldı, onların milli ordu quruculuğu vəzifələri ilə səsleşməyən məqamları ləğv edildi və ya yenisi ilə əvəz edildi. Məsələn, hərbi nazirin 1918-ci il dekabr ayının 27-də imzaladığı 34 nömrəli əmrlə hərbi qulluqçular arasında salamlaşmanın Azərbaycan dilində və azərbaycanlılar arasındakı salamlaşma ənənələrinə

Ordu quruculuğunda düzgün və prinsiplial mövqe tutulmasının nəticəsi idi ki, Cümhuriyyət hökumətinin bir neçə kabinəsi təşkil edilsə də, Hərbi Nazirliyin rəhbərliyi dəyişilməz qaldı. Yeni təşkil olunan kabinələrin hamısının rəhbərliyi Hərbi Nazirliyə rəhbərlikdə S.Mehmandarov və Ə.Şıxlinskiyə alternativ görmədilər.

uyğun olaraq aparılması tələb olundu. Belə ki, salamlaşan şəxs "salam" deməli, qarşı tərəf isə "əleyküm salam" deyər cavab verməli idi. Əsgəri tərifləyərkən və ya ona təşəkkür bildirərkən "mərhəbə" deyilməli, əsgər isə cavabında "çox sağ ol" deməli idi [3, 42].

Azərbaycan hökumətinin müvafiq qərarına uyğun olaraq milli ordu daxilində də Azərbaycan dili dövlət dili elan edildi. Doğrudur, yetərli sayda milli kadrların olmaması üzündən ordunun bütün səviyyələrində bu dilin tətbiqi qeyri-mümkün oldu. Amma qoşunların şəxsi heyəti daxilində ünsiyyət dili kimi Azərbaycan dili istifadə edilməkdə idi və bu məsələ hərbi nazir tərəfindən də ciddi bir tələb kimi irəli sürülmüşdü. Onun müvafiq əmrinə əsasən, Cümhuriyyət ordusunda xidmət edən qeyri-azərbaycanlı zabitlər bir ay müddətində heç olmasa komanda sözlərinin azərbaycanca qarşılığını öyrənməli və əsgərlərə Azərbaycan dilində komanda verməli idilər. Bir ay müddətində bu tələbi yerinə yetirməyən zabitlər dərhal ordudan xaric edilməli idilər [3, 42].

Azərbaycan dilinin öyrədilməsi və əsgərlər arasında savadsızlığın ləğvi üçün ordu daxilində müvafiq kurslar təşkil edildi və həmin kurslarda dərslərin aparılmasına təcrübəli mütəxəssislər cəlb olundu [7, 113].

Əsgərlərlə ünsiyyətin Azərbaycan dilində aparılması və onlara hərbi işinin Azərbaycan dilində öyrədilməsi şəxsi heyəti xidmətə daha sıx şəkildə bağladı və ordu daxilindəki mənəvi-psixoloji vəziyyətin yaxşılaşmasına, habelə döyüş hazırlığı səviyyəsinin yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərdi.

Hərbi Nazirliyin rəhbərliyi Azərbaycan ordusunun şəxsi heyətinin mənəvi durumuna, hər bir döyüşçünün mənsub olduğu xalqın tarixi keçmişinin öyrənilməsinə, onun qəhrəmanlıq nümunələri üzərində tərbiyələndirilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Bu baxımdan S.Mehmandarov çox qiymətli fikir və təkliflər irəli sürdü. Həmin fikir və təkliflərin mahiyyəti ondan ibarət idi ki, Azərbaycanın qəhrəmanlıq tarixi həm araşdırılmalı, həm də xalq kütlələrinə, o cümlədən qoşunların şəxsi heyətinə çatdırılmalıdır. S.Mehmandarov şübhə etmirdi ki, azərbaycanlılardan təşkil edilmiş hərbi qüvvələr öz xalqının qəhrəmanlıq tarixini yaxşı bilməli, ondan ibrət götürməlidir. Hərbi nazir bu istiqamətdə aparılan işlərin milli-bəşəri dəyərlər üzərində qurulmasına üstünlük verir və bu sahədə ifratçılığa varılmasına, milli tərbiyənin millətçiliyin qızıqdırılması ilə əvəzlənməsinə razı deyildi. O, milli tarixi keçmişin öyrənilməsində yalnız sağlam hissələrin aşılmasını və mütərəqqi xəttin izlənməsini əsas vəzifə sayırdı [22, 49].

Şəxsi heyətin mənəvi əhval-ruhiyyəsinin yaxşılaşdırılması məqsədilə qoşunların ümumi təlim-tərbiyəsi çərçivəsində əsgərlərlə söhbətlər aparılması, onlara Azərbaycanın tarixi, hərbi anda sədaqət və s. mövzuların

çatdırılması nəzərdə tutulmuşdu. Bu dərslərin aparılmasına ən təcrübəli zabitlər və hissələrin mollaları cəlb edilirdilər [15, 44-45].

Milli ordu quruculuğunda atılan ilk addımlardan biri də yeni hərbi geyim formasına keçilməsinin qərara alınması oldu. Milli üslubda hazırlanmış yeni hərbi geyim əsgər və zabitlərdə milli ruhun formalaşdırılmasına müsbət təsir göstərirdi. Bu məqsədlə xüsusi komissiya yaradılmışdı. Həmin komissiyaya general-leytenant Əlağa Şıxlinski rəhbərlik edirdi. Azərbaycan ordusu 1919-cu il yanvarın 11-dən yeni milli hərbi formaya keçdi [8, 50-51]. Ancaq buna qədər artıq hərbi geyim formasında qismən dəyişiklik edilmişdi. Həmin dəyişikliyə əsasən, yeni geyim layihələri hazırlanana kimi furajalar baş geyimi kimi istifadədən çıxarılmış və onun yerinə papaq qəbul edilmişdi. Cümhuriyyət ordusunda tətbiq edilən yeni geyim formasının maraqlı elementlərindən biri də poqonlar idi. Qərara əsasən, həm hərbi qulluqçuların, həm də orduda qulluq edən hərbi məmurların poqonları üzərinə "Azərbaycan" sözü yazılmışdı.

Ordu quruculuğu sahəsində izlənən siyasətin mühüm istiqamətlərindən biri də milli hərbi kadrların hazırlanması məsələsi idi. Bu vəzifənin həllinə nail olmaq üçün hələ 1918-ci il mart ayının 1-də əsas qoyulmuş Milli Hərbiyət məktəbinin fəaliyyəti yenidən quruldu və onun statusu artırılaraq Praporşiklər məktəbinə çevrildi [1, 15]. Məktəbdə təlim-təربiyə prosesi də yeni statusa uyğun olaraq yenidən quruldu. Bu statusun mahiyyəti ondan ibarət idi ki, əgər əvvəlcə məktəbi bitirənlər ilkin zabit rütbəsinə yalnız hissələrdə bir neçə ay xidmət etdikdən və zabitliyə layiq olduğunu sübut etdikdən sonra alırdısa, Praporşiklər məktəbini bitirənlər isə dərhal ilkin zabit rütbəsi olan praporşik (kiçik leytenant) rütbəsinə layiq görülürdülər. 1919-cu ilin sonunda Praporşiklər məktəbinin də statusu qaldırıldı və onun bazasında Hərbiyət məktəbi yaradıldı [2, 26]. Bu məktəbdə təlim-tədris prosesi daha da təkmilləşdirildi və bu məktəbi bitirənlərə leytenant rütbəsi verildi. Bu məktəbdən başqa Cümhuriyyət ordusunun tərkibində milli hərbi kadrlar hazırlayan İstehkam məktəbi, Hərbi dəmiryolçular məktəbi və Hərbi feldşer məktəbi də açılmışdı. İstehkam məktəbi zabit kadrları hazırlayan məktəb idisə, digər iki məktəb hərbi qulluqçuların ixtisasının təkmilləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdu.

Milli ordunun sürətlə təşkilatlandırılması üçün Hərbi Nazirliyin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də çağırış və səfərbərlik işinin yenidən qurulması idi. Cümhuriyyətin təşkilindən keçən dövr ərzində bu sahədə də dövlət maraqlarına cavab verən lazımi təcrübə hələ formalaşmamışdı. Bu sahəyə məsul olan məmurlar, vəzifəli şəxslər arasında müşahidə edilən qanunsuzluq və rüşvətخورluq halları, imkanlı şəxslərin müxtəlif yollarla öz övladlarını xidmətdən kənarlaşdırmaq cəhdləri, zabitlər arasında şəxsi

heyətə qarşı intizamsızlığın özünü göstərməsi bütünlükdə əhali arasında hərbi xidmətə olan etimadı kifayət qədər zəiflətməmişdi. Əvvəllər xidmətə cəlb olunanlara qarşı bəzi zabitlər tərəfindən fiziki cəzaların tətbiq edilməsi, onların şəxsiyyətlərinin təhqir olunması, yaşayış şəraitlərinin ən adi tələblərə cavab verməməsi fərariliyin də kütləvi hal almasına zəmin yaratmışdı. Ona görə də Hərbi Nazirliyin rəhbərliyi bir tərəfdən çağırış işinin yeni sistemini yaratmalı idisə, digər tərəfdən də fərariliyin aradan qaldırılması üçün səmərəli tədbirlər həyata keçirilməsinə nail olmalı idi. Müvafiq hökumət strukturları, o cümlədən də Daxili İşlər Nazirliyi ilə qarşılıqlı fəaliyyətin düzgün qurulması nəticəsində tezliklə bu sahədə də müsbət dəyişikliklər özünü göstərməyə başladı.

Hərbi Nazirliyin rəhbərliyi ilk növbədə ordunun şəxsi heyəti arasında mövcud olan fərarilik hallarının səbəblərini müəyyənləşdirdi və sonra da bu səbəblərin aradan qaldırılması üçün konkret tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Burada həm obyektiv, həm də subyektiv səbəblər mövcud idi. Məlumdur ki, Çar Rusiyası dövründə azərbaycanlılar hərbi xidmətə çağırılırdılar və ona görə də Azərbaycanda çağırış işlərini həyata keçirəcək strukturların kifayət qədər fəaliyyət təcrübəsi yox idi. Çağırış işləri ilə bağlı dövlətin müxtəlif strukturları arasında düzgün qarşılıqlı əlaqələrin lazımı səviyyədə olmaması da bu işin gedişinə mənfi təsir göstərirdi. Subyektiv səbəblərə gəlincə isə əhali arasında orduda xidmətlə bağlı ehtiyatlı münasibət mövcud idi. Xüsusilə, imkanlı adamlar müxtəlif yollarla övladlarını xidmətdən yayındırmağa çalışırdılar. Hərbi nazir özü də 1918-ci ilin sonlarında təəssüflə qeyd edirdi ki, orduya yalnız rüşvət verib canlarını qurtara bilməyən adamlar çağırılmışlar və bunun nəticəsi idi ki, orduda imkanlı adamların övladları yox dərəcəsində idi. Ona görə də hərbi çağırışın əsas ağırlığı kasıb ailələrin övladlarının üzərinə düşmüşdü [13,15].

S.Mehmandarov hərbi nazir təyin edildiyi gün, yəni 1918-ci il dekabr ayının 25-də hərbi xidmətə çağırışın yaxşılaşdırılması ilə bağlı xalqa müraciət etdi. Həmin müraciət Azərbaycan və rus dillərində çap edilərək əhali arasında yayıldı. Bu müraciətdə S.Mehmandarov AXC-nin elan edilməsindən sonrakı ilk aylarda çağırış işində ciddi nöqsanlara yol verilməsini, hərbi hissələrdə əsgərlərə qarşı fiziki güc tətbiq edilməsini, ağır məişət şəraitinin olmasını etiraf edir və yeni şəraitdə onların aradan qaldırılması üçün qətiyyətli tədbirlərin həyata keçiriləcəyini bəyan edirdi: "İndi isə qoşun düzəltməyi öz öhdəmə götürmüşəm və cəmi vətəndaşları – istər fağır, istər dövlətli əsgərliyə çağırıram. Hər kəs ki, bir dövlətli uşağını qələmdən salıb azad etsə, böyük cəzaya düşər olacaqdır və burası da məlum olsun ki, əsgərlər yaxşı geyəcəklər və yeməklərinin də yaxşı olmağına mən çox çalışıram. Otaqları isti olacaq və hər bir əsgər üçün ayrı

yorğan-döşək hazırlatmışam" [22, 49].

Hərbi Nazirliyin rəhbərliyi fərariliyin aradan qaldırılması məsələsinə ciddi yanaşdı və həyata keçirilən konkret tədbirlər qısa vaxtdan sonra öz müsbət təsirini göstərməyə başladı. 1919-cu il fevral ayının 25-də parlamentdə çıxış edən S.Mehmandarov fərariliklə mübarizə sahəsində aparılan işlərin müsbət nəticələrini belə dəyərləndirirdi: "...Haqqında çoxlu danışılan fərariliyin olduğunu düzgün sayıram. İndi insanlara vəzifə borcu aşılır. Ona görə fərariliyə xüsusi diqqət yetirməyə ehtiyac yoxdur. Özü də fərariliyin azaldığı bir vaxtda. Axır zamanlarda Yelizavetpolda son iki həftə ərzində heç bir fərarilik hadisəsi olmamışdır. Tərifləməyə ehtiyac olmasa da onu da qeyd etmək lazımdır ki, fərariliyə mənfi yanaşan əhali özü də bu məsələdə bizə yardım edir. Bir neçə dəfə belə hadisə olmuşdur ki, əhali özü fərarilərin üstünə düşmüş və onları döymüşlər. ...müsəlmanlarda anadangəlmə intizamın olmasını, böyüklərə hörmətlə yanaşılmasını nəzərə alsaq mən əminəm ki, yaxın gələcəkdə fərariliyə son qoyulacaq və işlər öz normal axarına düşəcəkdir" [19, 11].

Güclü ordunun formalaşdırılması üçün vacib olan müxtəlif hərbi strukturların yaradılması, qoşunların ərzaq və digər vasitələrlə təmin olunması, həmçinin hərbi qulluqçuların maaşlarının vaxtaşırı artırılması həm hökumətin, həm də Hərbi Nazirliyin daimi nəzarətində idi. Bu sahədə Hərbi Nazirliklə Nazirlər Şurası arasında sıx əlaqə yaradılmışdı. Hərbi nazir 1919-cu ilin aprelində ordunun formalaşdırılması üçün büdcədən ayrılacaq vəsaitin miqdarı barədə hökumətə öz təklifini verdi. Həmin təklif nəzərə alınmaqla 1919-cu ildə ordu quruculuğu məsələləri üçün 399,4 milyon manat vəsait ayrıldı ki, bu da dövlət büdcəsinin 27,7 faizini təşkil edirdi [31, 65].

Ordu quruculuğuna strateji rəhbərliyin həyata keçirilməsi üçün 1919-cu il yanvar ayının 10-da Hərbi Nazirlikdə Müvəqqəti Hərbi Şura yaradıldı. Daimi Hərbi Şuranın Əsasnaməsi və daimi tərkibi təsdiq edilənə kimi Müvəqqəti Hərbi Şura hərbi qanunvericilik və hərbi idarəetmə sahəsində mühüm məsələlərin müzakirə edilməsi və müvafiq qərar qəbul edilməsi ilə məşğul olmalı idi. Bu Şuranın tərkibinə hərbi nazir, onun müavini və Hərbi Nazirliyin əsas strukturlarının rəhbərləri daxil edilmişdilər [14, 19].

Ordu quruculuğuna strateji rəhbərliyin təmin edilməsi üçün yaradılmış ali idarəetmə orqanlarından biri də Baş Ərkani-hərb (Генеральный штаб) idi. Bu struktur hərbi nazir S.Mehmandarovun təklifi əsasında yaradılmış və onun yaradılması üçün də mövcud dünya təcrübəsi əsas götürülmüşdü. Bu orqan ordu hissələrinin təşkilini, onların təlim və tərbiyəsini, döyüş və səfərbərlik hazırlığı məsələlərinin həllini, habelə ölkə ərazisinin müdafiəsinin təşkilini öz üzərinə götürməli idi. Əvvəlcə bu vəzifələr Ümu-

mi qərargahın (Главный штаб) üzərində idi. Ümumi qərargah eyni zamanda qoşun xidməti, təsərrüfat məsələləri, təminat-təchizat və s. kimi məsələlərin həlli ilə də məşğul olmalı idi. Bu isə ordunun döyüş hazırlığına ciddi diqqətin ayrılmasına mane olurdu. Ona görə də S.Mehmandarov ordunun döyüş hazırlığının aparılması və ordunun müharibəyə hazırlaşdırılması məsələlərinin səmərəli həllinə nail olmaq üçün Baş Ərkani-rəhbini yaradılmasını məqsəduyğun saydı. Onun bu məsələ ilə bağlı təklifi Nazirlər Şurası tərəfindən qəbul edildi [4, 12]. Hərbi nazirin təklifi ilə ordu quruculuğunda və döyüşlərin aparılmasında zəngin təcrübəsi olan general-leytenant Məmməd bəy Sulkeviç Baş Ərkani-hərbin rəisi təyin edildi.

General-leytenant M.Sulkeviçin Baş Ərkani-hərbin rəisi təyin edilməsindən sonra ordu hissələrinin formalaşdırılması daha ahəngdar xarakter aldı – 2-ci Bakı piyada alayının təşkilatlandırılması sürətləndirildi, 3-cü Şəki süvari alayının təşkili isə tez bir zamanda başa çatdırıldı.

Cümhuriyyət hökumətinin Azərbaycan xalqının iradəsini əks etdirdiyinə əmin olan müttəfiq dövlətlərin hərbi komandanlığı 1919-cu ilin aprel ayında milli ordu hissələrinin azsaylı kontingentinin Bakıya buraxılmasına icazə verdi. Mart ayının 31-də hərbi nazirin əmri ilə Bakı şəhərində yerləşdiriləcək hissə və bölmələr müəyyənləşdirildi. Həmin qüvvələrə bir piyada taboru, 400 nəfərlik süvari dəstəsi və bir topçu batareyası daxil idi. Bütün bu qüvvələrin Bakıya gətirilməsi və Bakıda onlara rəhbərlik edilməsi 1-ci Tatar süvari alayının komandiri polkovnik Ağalarova həvalə edildi. Aprel ayının 5-də həmin bölmələr qatar vasitəsilə Bakıya çatdırıldı. Şəhər əhalisinin böyük marağını və sevincini nəzərə alaraq milli ordunun süvari dəstəsi dəmir yolu vağzalından dənizkənarı bulvara, oradan da dövrə vurub Nikolayevski (indiki İstiqlaliyyət) küçəsinə qalxdı və Salyan kazarmalarına yollandı. Cümhuriyyət ordusu bölmələrinin şəhərə daxil olması ilə bağlı hərbi nazir S.Mehmandarov da Bakıya gəldi və şəhər şənliklərində iştirak etdi [4, 25].

1919-cu ilin yayında və payızında Cümhuriyyət ordusunun formalaşdırılması böyük sürətlə davam etdirildi. Bu dövr milli hərbi hissələrin formalaşdırılmasının və təşkilatlandırılmasının ən məhsuldar dövrü sayıla bilər. İngilis hərbi qüvvələrinin Azərbaycan ərazisini tərk etməyə başlaması ilə Hərbi Nazirliyin aparatının da Bakıya dönməsinə imkan yarandı. Hərbi nazirin əmri ilə 1919-cu il iyun ayının son günləri və iyul ayının ilk günlərində Hərbi Nazirliyin aparatının Bakıya daşınmasına başlandı. Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə Hərbi Nazirlik, habelə onun strukturuna daxil olan Baş Ərkani-hərblə Ümumi qərargah Bakıda Krasnovodsk küçəsi ilə Merkur küçələrinin (indiki Səməd Vurğun küçəsi ilə Zərifə Əliyeva prospektinin kəsişməsinin sağ tinində) kəsişməsindəki binada yerləşdirildi [17, 20a].

1919-cu ildə Cümhuriyyət ordusunun hissələrinin, əlahiddə taborlarının və hərbi məktəblərinin döyüş bayraqlarının hazırlanmasına başlandı. Milli dəyərlər əsasında hazırlanmalı olan bu bayraqların təqdim edilməsi hərbi hissənin Cümhuriyyət ordusuna mənsubluğunu təsdiq etməli idi. Hərbi Nazirliyin Topoqrafiya İdarəsi tərəfindən bu bayraqların layihələri hazırlandı və müəyyən müzakirələrdən sonra qəbul edildi.

Döyüş bayrağının təsvirinin elan olunması ilə bağlı hərbi nazirin əmrində qeyd olunurdu ki, təsdiq edilmiş layihənin əsasında indiki dövrdə xalqın milli şüurunun inkişafı, məscid və kitabələrdə, habelə Əmir Teymur və onun davamçıları tərəfindən inşa edilmiş tikililərdə əks olunmuş qədim memarlıq nişanələri dayanmışdır ki, onlar indi Azərbaycan xalqı üçün də əzizdir [5, 157]. Lakin 1920-ci ilin aprel işğalına qədər bu bayraqları hazırlayıb hərbi hissələrə təqdim etmək mümkün olmadı.

1919-cu ilin yayında Cümhuriyyət ordusunun tərkibində artıq bir süvari və iki piyada diviziyası, həmçinin digər əlahiddə hissə və bölmələr var idi. 2-ci piyada diviziyasının təşkilinə hərbi nazirin 14 iyul 1919-cu il tarixli əmri ilə başlandı. Bundan sonra 1-ci Cavanşir, 2-ci Zaqatala və 3-cü Gəncə piyada alayları 1-ci piyada diviziyasının, 4-cü Quba və 5-ci Bakı piyada alayları isə 2-ci piyada diviziyasının tərkibinə verildi. 1919-cu ilin oktyabr ayında formalaşdırılması başa çatan 6-cı Göyçay piyada alayı da 2-ci piyada diviziyasının tərkibinə daxil edildi. Süvari diviziyasının tərkibində isə 1-ci Tatar, 2-ci Qarabağ və 3-cü Şəki süvari alayları birləşmişdi [22, 178-179].

Ordunun təchizatının yaxşılaşdırılması və ölkənin müdafiəsinin daha da gücləndirilməsi üçün daxili potensial səfərbərliyə alınmaqla yanaşı, həm də fəal siyasət yeridilirdi. Həm müttəfiq dövlətlər, həm nüfuzlu dünyəvi dövlətləri, həm də yaxın qonşularla qarşılıqlı əlaqələrin qurulmasına cəhd göstərilirdi. Bu baxımdan Gürcüstanla hərbi-texniki əməkdaşlığın gücləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu əməkdaşlığın hüquqi bazası kimi 1919-cu il iyun ayının 16-da iki respublika arasında hərbi saziş imzalandı. Sazişi Azərbaycan hökuməti tərəfindən xarici işlər naziri M.Cəfərov, hərbi nazir S.Mehmandarov və Baş Ərkani-hərbin rəisi M.Sulkeviç imzaladılar. Tiflisdə üç il müddətinə imzalanmış həmin sazişin mahiyyəti ondan ibarət idi ki, bu respublikalardan hər hansı biri xarici hərbi müdaxiləyə məruz qalacağı təqdirdə digər respublika ona razılaşdırılmış köməyi göstərsin. Tərəflərin razılığına əsasən, Cənubi Qafqaz respublikası kimi Ermənistana da 2 həftə ərzində bu müqaviləyə qoşulmaq hüququ verildirdi. Ancaq qonşularının torpaqlarına göz dikən Ermənistan bu müqaviləyə qoşulmadı [31, 32-33].

Göstərilən sazişdən əlavə Azərbaycan-la Gürcüstan arasında hərbi-

1919-cu ilin yayında Denikin ordusunun Azərbaycana hərbi müdaxiləsi təhlükəsinin artdığı bir dövrdə Cümhuriyyət ordusunun döyüş qabiliyyətinə arxalanmaqla bütöv müdafiə sisteminin yaradılmasına nail olundu, Şimal sərhədlərinin, Abşeronun və Bakının müdafiə sistemləri quruldu. Bu müdafiə sistemlərinin möhkəmləndirilməsi üçün kifayət qədər qüvvə və vəsait ayrıldı. 1919-cu ilin iyununda Dövlət Müdafiə Komitəsi yaradıldı və bununla da ölkənin müdafiəsinin təşkili konkret bir orqanda mərkəzləşdirildi.

texniki əməkdaşlıq haqqında da sənəd imzalandı. Həmin sənədə əsasən, Gürcüstan həm Cümhuriyyət ordusunun hərbi texnika və sursatla təchizatının yaxşılaşdırılması, həm də hərbi kadrların hazırlanması baxımından əhəmiyyətli kömək göstərdi. Bu respublikadan gətirilmiş silah, sursat və avadanlıq Azərbaycanın hərbi hissələrinin, o cümlədən də Denikin ordusunun hücum təhlükəsinin alınması üçün şimal sərhədləri boyunca cəmləşdirilmiş hərbi qüvvələrin təchizatını xeyli yaxşılaşdırdı.

Hökumətin və Hərbi Nazirliyin həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində Cümhuriyyət ordusunun döyüş qabiliyyəti daha da gücləndi və bu da ölkənin silahlı müdafiəsi imkanlarını genişləndirdi. 1919-cu ilin yayında Denikin ordusunun Azərbaycana hərbi müdaxiləsi təhlükəsinin artdığı bir dövrdə Cümhuriyyət ordusunun döyüş qabiliyyətinə arxalanmaqla bütöv müdafiə sisteminin yaradılmasına nail

olundu, Şimal sərhədlərinin, Abşeronun və Bakının müdafiə sistemləri quruldu. Bu müdafiə sistemlərinin möhkəmləndirilməsi üçün kifayət qədər qüvvə və vəsait ayrıldı. 1919-cu ilin iyununda Dövlət Müdafiə Komitəsi yaradıldı və bununla da ölkənin müdafiəsinin təşkili konkret bir orqanda mərkəzləşdirildi. Nazirlər Şurası sədrinin rəhbərlik etdiyi bu orqan müdafiə və ordu quruculuğu sahəsində dövlət səviyyəsində zəruri olan qərarları qəbul edir və həm də lazım olan qüvvələri səfərbər etməklə onun icrasını təşkil edirdi.

1919-cu ilin payızında ordunun formalaşdırılması sahəsində davamlı inkişaf meyilləri saxlanmaqda idi. Bunun nəticəsi idi ki, Bakı şəhərinin müdafiəsinin etibarlı təşkili üçün Bakı İstehkamat Hissəsi (Бакинский Укрепленный район) yaradıldı. Bakıda və Abşeron yarımadasında yerləşmiş hərbi qüvvələr bu struktura tabe edildi. Sentyabr ayında Bakı hərbi limanının, təyyarə dəstəsinin, zirehli avtomobillər dəstəsinin, mövqə batareyasının ştatlarının formalaşdırılmasına başlandı. 1919-cu il sentyabr ayının 14-də təyyarə dəstəsinin və zirehli avtomobillər dəstəsinin, sentyab-

rın 24-də mövqe batareyasının, oktyabrın 1-də "Astrabad" hərbi gəmisinin ştatlarının formalaşdırılması başa çatdı. Oktyabr ayında isə 6-cı Göyçay piyada alayının təşkili yekunlaşdırıldı. 1919-cu ilin sonuna kimi 7-ci Şirvan və 8-ci Ağdaş piyada alaylarının təşkili sona çatdırıldı [22, 179].

Hərbi Nazirlik bütün bu təşkilati işləri həyata keçirməklə 1919-cu ilin sonunadək Cümhuriyyət ordusunun şəxsi heyətinin sayını 20 min nəfərə, ordudakı atların sayını 5 min başa, 1920-ci ildə isə ordunun sayını 40 min nəfərə, atların sayını 10 min başa çatdırmağı planlaşdırırdı. Buna nail olmaq üçün 1920-ci ilin ilk günlərindən etibarən çox geniş quruculuq işlərinin aparılması nəzərdə tutulurdu. Tərtib edilmiş quruculuq planına əsasən il ərzində 9-cu piyada alayı, 4-cü süvari alayı, iki haubitsa batareyası, haubitsa divizionunun qərargahı, bir dağ-süvari batareyası, dağ-süvari divizionunun qərargahı, üç batareyadan ibarət yüngül səhra divizionu və onun qərargahı, hər biri bir bölükdən ibarət olan dördmöhəlli komanda və hər biri üç bölükdən ibarət olan üçmöhəlli komanda yaradılmalı idi. Nəzərdə tutulmuşdu ki, 9-cu piyada alayının təşkilindən sonra 3-cü piyada diviziyası yaradılsın və 7-ci, 8-ci və 9-cu piyada alayları bu diviziyanın tərkibinə verilsin [12, 24].

1919-cu ilin yayından başlayaraq əvvəlcə Qarabağda, sonra Lənkəran bölgəsində, daha sonra Zəngəzurda hərbi şəraitin kəskinləşməsinə baxmayaraq Hərbi Nazirliyin rəhbərliyi ordu quruculuğunu qətiyyətlə davam etdirdi. 1920-ci ilin elə ilk günlərindən 3-cü zirehli qatarın komplektləşdirilməsi qərara alındı. 1920-ci ilin əvvəllərində hərbi xidmətə növbəti çağırış və səfərbərlik kampaniyası başlandı. Ordunun ali idarəetmə orqanlarında əsaslı struktur dəyişikliyi baş verdi. Belə ki, 1920-ci ilin mart ayında Baş Ərkani-hərblə Ümumi qərargah birləşdirilərək Azərbaycan ordusunun qərargahı yaradıldı və general-mayor Həbib bəy Səlimov bu strukturun rəhbəri təyin edildi. Bundan başqa, ordunun təchizat və təminat orqanları da birləşdirilərək onların bazasında Azərbaycan ordusunun təchizat rəisinin idarəsi təşkil edildi.

1920-ci il bolşevik işğalı ərəfəsində AXC ordusunun döyüş hissə və birləşmələri aşağıdakılardan ibarət idi: hər birinin tərkibində üç piyada alayı olan iki piyada diviziyası, əlavə iki əlahiddə piyada alayı (ümmümən 8 piyada alayı), üç süvari alayından ibarət olan bir süvari diviziyası, iki topçu briqadası, üç ədəd zirehli qatar, əlahiddə topçu divizionu, əlahiddə batareya, avtokomanda, hərbi gəmilər, zirehli avtomobil tağını, təyyarə dəstəsi, mühafizə bölüyü, Zəngəzur bölgəsində yerli əhalidən təşkil edilmiş piyada taboru və atlı divizionu. Bunlardan başqa, ordunun tərkibində hərbi məktəblər, müxtəlif anbarlar, tibb müəssisələri, hərbi zavodlar, hərbi nümayəndəliklər və digər xidmət bölmələri var idi.

3. Cümhuriyyət ordusunun döyüş fəaliyyəti

1919-cu ilin avqustunda Cümhuriyyət ordusunun artıq kifayət qədər formalaşmış hərbi hissələri Lənkəran bölgəsinin Azərbaycan hökumətinə tabe olamayan qiyamçı qüvvələrdən təmizlənməsi məqsədilə planlaşdırılan Lənkəran əməliyyatını uğurla yerinə yetirdilər. Çar Rusiyası dövründə bu bölgədə 29-cu sərhəd briqadası yerləşdirilmişdi. Azərbaycan müstəqilliyini elan edəndə bu briqadanın şəxsi heyəti respublika hökumətini tanımaq istəmədi. Lənkəran yürüşü həyata keçirildiyi zaman bölgə bu briqadanın şovinist zabit və əsgər heyətinin nəzarəti altında idi. Onların iddiasında olduğu separatizmin aradan qaldırılması üçün Azərbaycan hökuməti 1919-cu ilin avqust ayında bölgəyə Cümhuriyyətin hərbi qüvvələrinin göndərilməsini qərara aldı. Bu qərara müvafiq olaraq hərbi nazir 1919-cu il avqust ayının 4-də müvafiq əmr imzaladı və bu əmrlə Lənkərana göndərmək üçün xüsusi Lənkəran dəstəsi formalaşdırıldı. General-mayor Həbib bəy Səlimov bu dəstənin rəhbəri təyin edildi. Dəstənin tərkibinə 5-ci Bakı piyada alayı, 3-cü Şəki süvari alayı, 2-ci yüngül topçu, 6-cı dağ topçu və əlahiddə haubitsa batareyaları, istehkam tağımı və zirehli maşınlar tağımı daxil idi.

Ümumiyyətlə, ilk döyüş tapşırığının icrasına yollanan Lənkəran dəstəsi avqust ayının 12-də Hacıqabulda toplanmış, ayın 13-də oradan Lənkərana doğru hərəkətə başlamış, avqustun 23-də isə Lənkərana çatmışdı. Dəstə bölgəyə toplaşmış qiyamçı qüvvələri tərk-silah etmiş və çoxlu sayda silah toplanaraq Bakıya göndərilmişdi [16, 299].

Cümhuriyyət ordusunun daha genişmiqyaslı döyüş fəaliyyəti isə erməni təcavüzkar qüvvələrinin qarşısının alınması ilə bağlıdır. Əslində, Cümhuriyyətin bütün mövcudluğu dövründə Ermənistan hərbi qüvvələrinin Azərbaycana qarşı təcavüzü davam etmişdi. Azərbaycan hökumətinin və Hərbi Nazirliyin həyata keçirdiyi qətiyyətli tədbirlər nəticəsində bu təcavüzlərin qarşısını almaq mümkün olmuşdu. 1920-ci ilin martında isə bu təcavüz daha geniş və qanlı xarakter aldı. Belə ki, 1920-ci il mart ayının 22-dən 23-nə keçən gecə, Novruz bayramı günlərində erməni hərbi qüvvələri eyni vaxtda Şuşada, Xankəndidə, Əsgəranda, Xocalıda və Tərtərdə yerləşən Cümhuriyyət ordusu bölmələri üzərinə hücumla keçdilər [23, 127]. Ermənistan hərbi qüvvələri Qarabağ ərazisində yaradılmış separatçı qüvvələrlə birlikdə dörd istiqamətdən Azərbaycan ərazilərinin işğalına cəhd göstərdilər: 1) Qazax-Ağstafa, 2) Cəbrayıl, 3) Ağdərə-Tərtər və 4) Şuşa-Əsgəran-Ağdam istiqamətlərindən başlanan hücumlar kütləvi dağıntılarla da müşayiət olunurdu. Ermənistan siyasi rəhbərliyinin və hərbi komandanlığının

hazırladığı plana görə, əvvəlcə bütün Qarabağ işğal altına alınmalı, sonra isə erməni qüvvələrinin Tərtərdən və Qazax istiqamətindən irəliləməsi nəticəsində Gəncə şəhəri işğal edilməli idi.

Ermənistanın bu işğalçılıq planının qarşısının alınması üçün əsasən Qarabağda və onun ətrafında aparılan müharibə müstəqillik dövründə Azərbaycan ordusunun və onun rəhbərliyinin rastlaşdığı ən ciddi və tələyüklü bir sınaq idi. Bu sınaqdan uğurla çıxmaq üçün dərhal Cümhuriyyət ordusunun bütün potensialı səfərbərliyə alındı. Gəncədə əməliyyatın idarə edilməsi qərargahı yaradıldı və hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarov bu

qərargaha rəhbərliyi öz üzərinə götürdü. Erməni hərbi qüvvələrinin təcavüzünün əsas zərbə qüvvəsinin istiqamətləndiyi Qarabağda Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunması üçün Cümhuriyyət ordusunun hissə və bölmələrindən ibarət Qarabağ dəstəsi yaradıldı və ona rəhbərlik general-mayor Həbib bəy Səlimova tapşırıldı. General Əliağa Şıxlinskiyə isə Hərbi Nazirliklə Qarabağ dəstəsi və Gəncədəki əməliyyatın idarə edilməsi qərargahı arasında sıx əlaqələrin təmin edilməsi həvalə olundu. Qısa müddət ərzində Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində yerləşdirilmiş hissə və bölmələrin Qarabağ bölgəsinə çatdırılması, onları zəruri silah və sursatla təchiz edilməsi təmin edildi. Razılaşdırılmış plan əsasında bu hissə və bölmələr müdafiə döyüşlərinə cəlb edildilər. Nəticədə erməni hərbi qüvvələrinin bütün təcavüz cəhdlərinin qarşısı alındı və təxminən bir ay davam edən müdafiə döyüşlərində Cümhuriyyət ordusunun hissə və bölmələri erməni hərbi qüvvələrinə güclü zərbə endirdilər. Həm Qazax-Ağstafa istiqamətində, həm də Qarabağ daxilində erməni təcavüzünün qarşısı uğurla alındı. Hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarovun strateji rəhbərliyi, onun müavini Əliağa Şıxlinskiyin yüksək təşkilatçılığı, Qarabağdakı hərbi qüvvələrə rəhbərlik edən Həbib bəy Səlimovun, Teymur bəy Novruzovun, Cavad bəy Şıxlinskiyin, digər zabitlərin və döyüşçülərin şücaəti və fədakarlığı nəticəsində Cümhuriyyət ordusu ona tapşırılmış vəzifəni qələbə ilə başa çatdırdı. Erməni silahlı qüvvələrinin bütün cəhdlərinə baxmayaraq Qarabağın Azərbaycandan qoparılması mümkün olmadı.

Qarabağdakı güclü erməni təcavüzünü dəf etmək mümkün olsa da, şimaldan yaxınlaşmaqda olan bolşevik hərbi təhlükəsinin qarşısını almaq mümkün olmadı. Çünki Qarabağda və Ermənistanla sərhəddə erməni təcavüzü başlayanda şimal sərhədini qoruyan hərbi qüvvələr də Qarabağa göndərilmişdi. Nəticədə şimal sərhədlərinin müdafiəsi xeyli zəifləmişdi.

Şahidlərin ifadəsinə görə, Səməd bəy Mehmandarov 1920-ci il aprel ayının 2-3-də Qarabağda oldu və Azərbaycan ordusunun hissə və bölmələrinin ölkənin ərazi bütövlüyünün müdafiəsi sahəsindəki fədakar mübarizəsini yüksək qiymətləndirdi və bundan məmnun olduğunu gizlətmədi. Bölgədəki zabitlərlə görüşündə o belə demişdi: "Çox şadam ki, həyatımın son illərini doğma xalqıma xidmətə həsr edə bildim. Gənc ordumuz ümidlərimi doğrultdu. Qarşıya qoyulan vəzifənin öhdəsindən şərəflə gəldi. Zabitlərə təşəkkürümü çatdırın, əsgərlərə isə ürəkdən "Sağ ol!" deyin" [25].

Lakin Qarabağdakı güclü erməni təcavüzünü dəf etmək mümkün olsa da, şimaldan yaxınlaşmaqda olan bolşevik hərbi təhlükəsinin qarşısını almaq mümkün olmadı. Çünki Qarabağda və Ermənistanla sərhəddə erməni təcavüzü başlayanda şimal sərhədini qoruyan hərbi qüvvələr də Qarabağa göndərilmişdi. Nəticədə şimal sərhədlərinin müdafiəsi xeyli zəifləmişdi. Qarabağda aparılan ağır döyüşlərdə itkilərlə rastlaşmış Azərbaycan hissələrinin bərpa edilib şimala göndərilməsi bir tərəfdən müəyyən vaxt tələb edirdi, digər tərəfdən isə Qarabağın özünün müdafiəsinin zəiflədilməsi erməni təcavüzünün yenidən alovlanmasına yol açdı.

Aprel işğalı ərəfəsində şimal sərhədlərinin mühafizəsinə isə çox az sayda hərbi qüvvə saxlanmışdı. 1920-ci il aprel ayının 25-nə aid olan bir məlumata görə, 4-cü Quba alayının 4 piyada bölüyü, dağ batareyası və bir zirehli qatardan ibarət qüvvə var idi. Piyada bölüklərindən biri Yalamada, biri Şirvanda, 2 bölük və bir batareya isə Xudatda dayanırdı. Zirehli qatarla dəstənin qərargahı da Xaçmazda yerləşdirilmişdi. Konkret tarixi şəraitdə şimal sərhədinin qorunmasına bu dəstə məsuliyyət daşıyırdı [11, 284]. Azərbaycanın işğalı üçün şimal sərhədlərinə gətirilmiş bolşevik hərbi qüvvələri isə bolşevik mənbələrinə görə, 72472 nəfər idi. Bu sayda olan bolşevik qüvvələrini 6 ədəd zirehli qatar, dənizdən isə Volqa-Xəzər hərbi donanması müşayiət edirdi [30, 19].

Cümhuriyyət ordusunun şimal sərhədi boyunca yerləşdirilmiş azsaylı hərbi qüvvələri bolşevik təcavüzünün qarşısını almağa cəhd göstərsə də, sayca çox olan və güclü hərbi texnika ilə təchiz edilmiş bolşevik qüvvələrinin qarşısını almaq mümkün olmadı.

Nəticə

AXC ordusunun təşkili Azərbaycanın hərbi tarixində və bütövlükdə Azərbaycan xalqının tarixində əhəmiyyətli bir hadisə idi. Çünki hər şeydən əvvəl bu ordunun yaradılması ilə Azərbaycanda müstəqil nizami

ordu quruculuğunun əsası qoyuldu və Azərbaycanada ordu quruculuğu tarixində xarakter etibarilə tamamilə yeni bir səhifə açıldı. Təxminən bir əsrlik fasilədən sonra Azərbaycanada hərbi işi yenidən canlandırıldı, bu sahə dövlət quruculuğunun tərkib hissəsinə çevrildi. Azərbaycan xalqının çoxəsrlik döyüş ənənələri üzərinə dünyanın son təcrübəsini özündə əks etdirən yeni bir ordunun yaradılması AXC-nin mövcudluğu dövründə dövlət quruculuğunun əldə etdiyi ən mühüm nailiyyətlərdən biri oldu. Bunun üçün Azərbaycanın müstəqilliyinə və milli maraqlarına cavab verən siyasət ortaya qoyuldu, dövlətin və xalqın bütün potensialı yeni ordu yaradılmasına istiqamətləndirildi. Kifayət qədər qısa bir müddət ərzində ordunun işlək idarəetmə strukturları formalaşdırıldı, çağırış-səfərbərlik yaradıldı, milli hərbi kadrların hazırlanmasının sistemi quruldu, milli dəyərlər ordu quruculuğunun başlıca xüsusiyyətinə çevrildi və nəticədə döyüşkən bir ordu meydana gətirildi. Məhz bu ordunun fəaliyyəti ilə Ermənistan hərbi qüvvələrinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qarşı istiqamətlənmiş genişmiqyaslı təcavüzünü aradan qaldırmaq mümkün oldu.

İstifadə edilmiş mənbələr və ədəbiyyat:

Mənbələr

1. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivi (MDA), fond. 252, siy.2, iş 5
2. MDA, f. 252, siy. 2, iş 11
3. MDA, f. 2894, siy. 1, iş 1
4. MDA, f. 2894, siy. 1, iş 4
5. MDA, f. 2894, siy. 1, iş 6
6. MDA, f.2894, siy.1, iş 27
7. MDA, f. 2894, siy. 1, iş 39
8. MDA, f. 2894, siy. 1, iş 40
9. MDA, f. 2894, siy.2, iş 4
10. MDA, f. 2894, siy. 4, iş 5
11. MDA, f.2896, siy.1, iş 7, v.284
12. MDA, f.2898, siy. 1, iş 2
13. MDA, f. 2898, siy.1, iş 20
14. MDA, f. 2898, siy. 1, iş 19b, v.19
15. MDA, f. 2898, siy. 2, iş 17
16. MDA, f. 2898, siy. 2, iş 22
17. MDA, f. 2898, siy.2, iş 38
18. MDA, f. 2918, siy.1, iş 1
19. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi, f. 276, siy.2, iş 79, v. 11
20. Türkiyə Silahlı Qüvvələri Əsgəri Tarix və Strateji Etüd Başqanlığı Arxivi, klassor 3821, dosye 16

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində:

21. Azərbaycan hökumətinin əsgəri mükəlləfiyyətinin müvəqqəti qanunu. / "Azərbaycan" qəzeti, 11 oktyabr 1918-ci il
22. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. I cild. Bakı: Lider, 2004, 440 s.
23. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. II cild. Bakı: Lider, 2005, 472 s.
24. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament, I cild. Bakı, 1998
25. İsrəfil bəy. Azərbaycan ordusu haqda xatirələr.
https://525.az/site/?name=xeber&duzelis=0&news_id=95214#gsc.tab=0
26. Süleymanov M. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi tarixi. II cild. Tehran: Firuzan, 2014, 694 s.

Rus dilində:

27. Адрес-календарь Азербайджанской Республики. Баку, 1920
28. Азербайджанская Демократическая Республика (1918– 1920). Армия. Баку, 1998
29. Дарабади П.Г. О вооруженных силах Азербайджанской Демократической Республики (1918–1920) // Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. 1991, № 1, s. 27-34
30. Краснознаменный Закавказский. Москва, 1969
31. Стеклов А. Армия Мусаватского Азербайджана. Б., 1928

Türk dilində:

32. Yüceer Nasir. Birinci dünya savaşında Osmanlı ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan harekatı. Ankara, 1996

Mehman Suleymanov

Army building process in Azerbaijan Democratic Republic

The article analyzes the historical significance of the army building carried out during the Azerbaijan Democratic Republic. The Azerbaijan Democratic Republic's army building process is divided into two stages. The first period was carried out by the Government of Azerbaijan with close involvement of Turkish military experts invited under the Article 4 of the Friendly Agreement signed between Turkey and Azerbaijan on June 4, 1918

However, after the Turkish military forces abandoned Azerbaijan, the government of Azerbaijan took over the whole responsibility of the army. The War Ministry was restored by the decision of the Government of Azerbaijan dated November 1, 1918, and from that date the second period of the Azerbaijan Democratic Republic military building begins.

The foundation of military organizations and the army was entrusted to General Samed Bey Mehmandarov. On December 25, 1918, he began his mission as a military minister. It became possible to create a new army in a short time with the close support of the Azerbaijani government and parliament. The combat qualities of this army allowed it be possible to prevent the implementation of all aggressive plans of Armenia from occupation of Azerbaijani territories.

Мехман Сулейманов

Военное строительство в Азербайджанской Демократической Республике

В статье анализируется историческое значение формирования армии в Азербайджанской Демократической Республике. Процесс формирования армии АДР делится на два периода. Первый период проходил при тесном участии турецких военных специалистов, которые были приглашены Азербайджанским правительством на основе договора о дружбе, заключенным между Азербайджаном и Турцией 4 июня 1918 года.

Но после ухода турецких военных сил всю ответственность за строительства национальной армии взяло на себя Азербайджанское правительство. По решению Азербайджанского правительства от 1 ноября 1918 года было образовано Военное Министерство, и с того момента начинается второй период строительства армии АДР.

Вопросы формирования армии и военных структур были возложены на полного генерала от артиллерии Самед бека Мехмандарова, который с 25 декабря 1918 года исполнял должность военного министра. При непосредственном содействии правительства и парламента страны за короткий период удалось создать новую армию. Боевые качества этой армии позволили полностью сорвать все агрессивные планы правительства Армении по захвату Азербайджанских территорий.

Мəqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 06.03.2018

Təkrar işləməyə göndərilmişdir: 28.03.2018

Çapa qəbul edilmişdir: 10.04.2018